

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 3, No.63, 2024

Received: 04/11/2024 Accepted: 09/04/2025

The Factors Behind the Failure of the Fatimids in Dominating the Northern Regions of Sham "Syria" (4th and 5th Centuries AH)

Azam Rahmatabady*

Assistant Professor, Scientific Research Institute of Maktab-e Narjes, Khorasan Seminary, Mashhad, Iran
Rahmatabadyazam@gmail.com

Abstract

After defeating the Aghlabids and establishing a state in Ifriqiya, the Fatimids conquered Egypt and launched a military campaign to the Levant to achieve their goals. The southern and central regions of the Levant fell to them with little resistance, but the northern regions of the Levant resisted Fatimid domination. This resistance caused the Fatimids to be halted in Aleppo and prevented them from advancing toward Iraq, thwarting their ambition to expand their influence in the eastern parts of the Islamic world. This research, conducted using a descriptive-analytical method, examines the factors behind the Fatimids' weakness in the northern Levant. The findings of the study show that multiple factors contributed to this resistance, including the strategic position and economic independence of Aleppo, the significant distance between Aleppo and Cairo, the difficulties in sending forces by the Fatimids, Byzantine interference in the political and military affairs of northern Sham, the independence-seeking policies of the Hamdanid and Banu Mardas rulers, the administrative and military weaknesses of the Fatimid state in Sham, the exploitation of these weaknesses by the rulers of Aleppo, the religious conflicts between the Fatimids and the inhabitants of Sham, the Shiite Imams in the region, and ethnic prejudices. These factors made Aleppo an impregnable stronghold during the Fatimid rule.

Keywords: Fatimids, Northern Levant, Aleppo, Hamdanids, Banu Mardas.

Introduction

After establishing themselves in Egypt, the Fatimids sent an army, led by Ja'far ibn Falah, to the Levant in pursuit of their objectives. The Fatimid army was able to quickly capture the southern regions and then Damascus (Ibn Athir, 1965, p. 591). However, they were unable to extend their rule over all the regions of the Levant because the northern areas of the Levant, centered around Aleppo, resisted their expansion. As a result, until the end of the Fatimids' power in the Levant, except for brief periods (406-415 AH and 423-429 AH), they could not establish their rule over Aleppo.

This study aims to explore the reasons why this region remained impervious to the Fatimids' influence. In previous research on the topic, no study has been conducted on this subject in depth. Most studies focus on the history and the castle of Aleppo, the Hamdanid and Banu Mardas states, or wars with Byzantium. Rahimi (2003) in his article *The Hamdanids and the Military and Cultural Competence of Sayf al-Dawlah* discusses how the Hamdanids came to power, focusing on the era of Sayf al-Dawlah and highlighting his scientific contributions while overlooking the challenges and conflicts between the Fatimids and the Hamdanids. Forouzani et al. (2014) in their article *Political Relations of the Shiite Banu Mardas Government with the Fatimids and Seljuks* mention

* Corresponding author

the wars of Banu Mardas and their political history, focusing primarily on how the Banu Mardas rulers successfully repelled Fatimid attacks using their military strength and local alliances. In contrast, this article examines the various obstacles to the Fatimids' advance in northern Sham, not from the perspective of a specific state, but as a collection of factors. [Yahyayi and Armin Dokht \(2016\)](#) in their article *Aleppo: Factors Influencing the Selection of This City as the Capital of the Hamdanids in Sham* discuss the strategic position and climatic conditions of Aleppo and its importance in resisting Byzantium. [Dadfar et al. \(2021\)](#) in their article *Examining the Conflicts and Interactions of the Fatimid Caliphate of Egypt with the Byzantine Empire* refer to the Fatimids' strategies for interaction and conflict aimed at preserving their borders but do not address the challenges the Fatimids faced in solidifying their power in northern Sham.

Materials and Methods

This research, conducted using a descriptive-analytical method, analyzes the internal and external factors that prevented the Fatimids' advance in northern Sham, based on reports of their military campaigns and conflicts from the time of their establishment in Damascus until the end of the 4th century AH. To achieve this, sources close to the historical events, such as Ibn al-Adim (٨٨٨-٠٠٠) and Ibn Qalansi (d. ٥٥٥ AH), were utilized. Additionally, relevant sources related to Egypt and Sham were also consulted to complement the discussions.

Research Findings

Several factors influenced the resistance of Aleppo. In addition to its strategic position and military resilience, the economic self-sufficiency, fighting spirit, and independence-seeking mentality of the people in this region played a key role. Moreover, the weakness in organizing the Fatimid army and the unstable policies of the Fatimids, due to the frequent changes of governors in Sham, especially in Damascus, were significant obstacles. Perhaps if the Fatimid caliphs had appointed governors from the local population or from among their co-religionists to administer Sham, the conditions for achieving Aleppo would have been more favorable.

Another reason for the Fatimids' failure was the ethnic and religious prejudices, which further exacerbated these tensions and made the administration of Sham more challenging.

On the other hand, the intervention of the Byzantines in northern Sham, their efforts to revive their influence, and the attempts to exploit the region's resources, alongside the independence-seeking policies of the Hamdanid and Banu Mardas rulers, added complexity to the situation and prevented the Fatimids from establishing lasting influence in northern Sham. Additionally, the considerable distance between Sham and Egypt, along with the lack of direct oversight by the Fatimid caliphs over the actions of the governors, intensified these challenges.

Discussion of Results and Conclusions

The Fatimids aimed to conquer northern Sham "Syria", especially Aleppo, to expand their influence toward the eastern Islamic world. After establishing power in Egypt, they launched campaigns into Sham, but faced strong resistance from Aleppo. Although some writings address Aleppo's strategic position, few studies have focused on why the Fatimids failed to take the city.

Several key factors contributed to this failure. Aleppo's rugged, mountainous terrain made military advances difficult and costly, exhausting Fatimid forces. The city's access to water, agriculture, and trade routes ensured its economic and political independence.

Distance also played a crucial role. Aleppo's location far from Egypt increased logistical difficulties, making campaigns expensive and hard to sustain. Moreover, Aleppo's proximity to Byzantine territory meant the Byzantines supported Fatimid rivals, fearing Fatimid expansion near their borders. They backed weaker local powers like the Hamdanids and Banu Mirdas to counterbalance Fatimid ambitions.

These local rulers resisted Fatimid control through alliances with Byzantines or by inciting uprisings, preventing the Fatimids from focusing their efforts in the north. Additionally, cultural and religious differences between the Fatimids and the people of Aleppo fueled public resistance. Ethnic tensions and dissatisfaction with Fatimid religious policies made their rule unpopular in the region.

Together, these strategic, political, and social challenges led to the Fatimids' failure to secure northern Sham, especially Aleppo, despite repeated attempts.

عوامل ناکامی فاطمیان در تسلط بر مناطق شمالی شام (سده چهارم و پنجم هجری)

اعظم رحمت آبادی* ، استادیار شیعه شناسی، مؤسسه علمی تحقیقی مکتب نرجس، حوزه علمیه خراسان، مشهد، ایران
rahmatabadiazam@gmail.com

چکیده

فاطمیان پس از غلبه بر اغلبیان و تشکیل دولت در افریقه، مصر را فتح کردند و برای تحقق اهداف خود به شام لشکر کشیدند. مناطق جنوبی و مرکزی شام بدون مقاومت جدی به تصرف آنان درآمد؛ اما مناطق شمالی شام در برابر سلطه فاطمیان مقاومت نشان داد. تسلط بر مناطق شمالی شام، به‌ویژه شهر حلب همواره یکی از چالش‌های اساسی فاطمیان بود. این مقاومت باعث شد فاطمیان در حلب متوقف شوند و نتوانند به‌سوی عراق پیشروی و آرزوی گسترش نفوذ خود را در مناطق شرقی جهان اسلام محقق کنند. این پژوهش که با روشی توصیفی-تحلیلی انجام شده، به بررسی عوامل ضعف فاطمیان در مناطق شمالی شام می‌پردازد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که عوامل بسیاری در این مقاومت نقش داشته است که عبارت است از: ۱. موقعیت استراتژیک و استقلال اقتصادی حلب؛ ۲. دشواری‌های اعزام نیرو به‌سبب بُعد مسافت حلب تا قاهره؛ ۳. دخالت رومیان در مسائل سیاسی و نظامی مناطق شمالی شام؛ ۴. سیاست‌های استقلال‌طلبانه امیران حمدانی و بنی‌مرداس؛ ۵. ضعف اداری و نظامی دولت فاطمی در شام؛ ۶. اختلافات مذهبی فاطمیان با ساکنان شام و شیعیان امامیه؛ ۷. تعصبات نژادی. این عوامل باعث شد حلب در دوره حکومت فاطمیان به دژی تسخیرناپذیر تبدیل شود.

واژه‌های کلیدی: فاطمیان، مناطق شمالی شام، حلب، حمدانیان، بنی‌مرداس

مقدمه

دولت فاطمی بعد از شکست اغلییان در سال ۲۹۶هـ توسط ابوعبدالله شیعی، در افریقیه تشکیل شد (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۴۰/۸؛ ابن‌خلدون، ۱۹۸۸م، ج. ۲۶۴/۴)؛ اما آنان به محدود بودن دولتشان به سرزمین مغرب راضی نبودند. به این دلیل از همان ابتدای تشکیل حکومت در افریقیه در اواخر قرن سوم هجری تلاش کردند پایه‌های خلافت عباسی را در هم شکنند و رهبری جهان اسلام را به دست گیرند (سرور، ۱۹۶۴م، ص. ۱۷)؛ لذا حملات خود را علیه مستملکات عباسیان آغاز کردند (ر.ک: ابن‌اثیر، ۱۴۰۸ق، ج. ۴۹/۵). علاوه بر این، معتقد بودند عباسیان لیاقت زعامت معنوی و سیاسی مسلمین را ندارند؛ زیرا نه تنها حقوق اهل حق را غصب کرده‌اند، بلکه به‌عنوان کسانی که از دین خارج شده‌اند و خون اهل‌بیت را پایمال کرده‌اند، شایستگی حکومت بر جامعه اسلامی را ندارند تا آنجا که ابن‌هانی در اشعارش به مناسبت فتح مصر، به این موضوع اشاره می‌کند (ابن‌هانی، ۱۹۸۰م، ص. ۸۷).

گویا وضعیت آشفته خلافت عباسی، نفوذ ترکان و استقلال امیران محلی (ر.ک: ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۴۳/۷) ذیل حوادث سال ۲۳۴ و ۲۳۵هـ در نقاط مختلف جهان اسلام، فاطمیان را به طمع تصرف مستملکات عباسیان انداخت. در این زمینه، اشعار سعدون الوریجیل تمایل عبیدالله مهدی را برای گسترش نفوذش بر مناطق شرقی جهان اسلام تأیید می‌کند (مقریزی، ۱۹۶۷م، ص. ۱۳۹). وی در آن اشعار تأکید کرده است که به‌زودی لشکریان مهدی، شام و عراق را تصرف خواهند کرد. همچنین، معز هنگامی که سفیر امپراتور بیزانس در قاهره به عیادتش آمد به آرزوی خود برای فتح عراق اشاره کرد (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۶۶۳/۸).

به‌هرحال، دلایل یادشده سبب شد چندین بار فاطمیان برای گسترش دعوتشان به ناحیه شرق، یعنی مصر لشکر بکشند تا اینکه سرانجام جوهر صقلی در سال ۳۵۸هـ موفق به فتح مصر شد (صنهاجی، ۱۳۷۸ق، ص. ۶۵). با فتح مصر، قاهره پایتخت فاطمیان و مرکز دعوت شیعه اسماعیلی شد و خطبه‌ای به نام خلیفه فاطمی قرائت گردید (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۵۹۱/۸؛ ابن‌تغری بردی، بی‌تا، ج. ۴۴/۲).

فاطمیان بعد از استقرار در مصر، در راستای اهدافشان لشکری را به سرکردگی جعفر بن فلاح به شام فرستادند. لشکر فاطمی توانست به‌سرعت نواحی جنوبی و سپس دمشق را تصرف کند (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۵۹۱/۸؛ ابن‌خلدون، ۱۹۸۸م، ج. ۶۱/۴). با وجود این نتوانستند حکومت خود را بر همه مناطق شام بسط دهند؛ زیرا مناطق شمالی شام به مرکزیت حلب در برابر توسعه‌طلبی آنان مقاومت کرد؛ طوری که تا پایان اقتدار فاطمیان در شام به‌جز مدت کوتاهی (بعد از سقوط حمدانیان در فاصله سال‌های ۴۰۶ تا ۴۱۵هـ و ۴۲۹ تا ۴۳۳هـ در ایام مستنصر) نتوانستند حاکمیت خود را بر حلب بگسترانند (ابن‌العديم، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۵۴-۱۵۵).

فاطمیان به مناطق شمالی شام به‌عنوان نقطه‌ای سوق‌الجیشی می‌نگریستند که فتح آن می‌توانست قدرت و اقتدارشان را در شام به نمایش بگذارد و موقعیت آنان را تثبیت کند و زمینه را برای تحقق اهداف توسعه‌طلبانه‌شان در عراق فراهم سازد؛ اما نه تنها به آرزوی خود نرسیدند، بلکه حتی بر مناطق شمالی شام و حلب نیز دست نیافتند. ناگفته نماند که حلب مشکلات فراوانی را هم بر سر راه حاکمیت فاطمیان در دیگر نقاط شام ایجاد کرد. پژوهش حاضر می‌کوشد به بررسی عللی بپردازد که این منطقه را در برابر فاطمیان نفوذناپذیر کرد.

در همین راستا سؤال این پژوهش عبارت است از:
- چه عواملی در مقاومت مناطق شمالی شام در برابر فاطمیان نقش داشت؟

بر این اساس فرضیه زیر مطرح است:

چه بسا موقعیت منطقه‌ای، استقلال و خودکفایی اقتصادی و نیز دخالت‌های رومیان از عوامل اثرگذار مقاومت مناطق شمالی شام در برابر فاطمیان بوده است. همچنین، حمایت حمدانیان از شورش دولت‌ها و افراد در شام علیه فاطمیان، پایداری و استقلال‌طلبی بنی‌مرداس نیز از عوامل مهم در مقاومت این شهر در برابر فاطمیان بود.

در بررسی پیشینه موضوع در حد تتبع، پژوهشی با این مضمون انجام نشده است و بیشتر مطالعات درباره جنبه تاریخی قلعه حلب، دولت‌های حمدانی و بنی‌مرداس و یا جنگ‌ها با بیزانس است. رحیمی (۱۳۸۲) در مقاله «حمدانیان و شایستگی‌های نظامی، فرهنگی سیف‌الدوله» ضمن پرداختن به چگونگی قدرت‌یابی حمدانیان، به عصر سیف‌الدوله اکتفا کرده و سپس به خدمات علمی سیف‌الدوله اشاره داشته است و از چالش‌ها و درگیری‌های فاطمیان و حمدانیان چشم پوشیده است. متشلو (۱۳۹۶) نیز در مقاله «سیف‌الدوله و روابط خارجی او» به بررسی جنگ‌های سیف‌الدوله با رومیان پرداخته است. فروزانی و دیگران (۱۳۹۳) مقاله‌ای با عنوان «مناسبات سیاسی حکومت شیعی بنی‌مرداس با فاطمیان و سلجوقیان» به جنگ‌های بنی‌مرداس و تاریخ سیاسی آنان در برابر فاطمیان اشاره کرده و به چالش‌های فاطمیان برای تصرف حلب پرداخته است و بیشتر به این جنبه توجه دارد که امیران بنی‌مرداس با استفاده از توان نظامی خود و اتحادهای محلی موفق به دفع حملات فاطمیان شده‌اند. درحالی‌که در مقاله حاضر ابعاد مختلف موانع پیشروی فاطمیان در مناطق شمالی

شام نه از دید یک دولت خاص، بلکه به‌عنوان مجموعه عوامل توجه شده است. شهیدی پاک (۱۳۹۷) در مقاله «تاریخ محلی حلب، جغرافیای تاریخی شهر حلب» ضمن پرداختن به اهمیت تاریخی محلی حلب، به اجمال تغییرات سیاسی و اجتماعی آن را مطرح می‌کند؛ اما اشاره‌ای به ویژگی‌های ژئوپولیتیکی حلب نکرده است. یحیایی (۱۳۹۵) در مقاله «حلب، عوامل مؤثر بر گزینش این شهر به پایتختی حمدانیان شام» به موقعیت راهبردی و شرایط اقلیمی حلب اشاره کرده و بیشتر به اهمیت این منطقه در برابر بیزانس پرداخته است. دادفر و دیگران (۱۴۰۰) نیز در مقاله «بررسی منازعات و تعاملات خلافت فاطمیان مصر با دولت بیزانس» به راهبردهای فاطمیان برای تعامل و تنازع در راستای حفظ مرزها و دفاع از سرزمین‌های اسلامی اشاره می‌کند؛ اما به چالش‌های فاطمیان برای تثبیت اقتدار در شمال شام نپرداخته است.

رحمت‌آبادی (۱۴۰۲) در مقاله «نارضایی مذهبی شامیان از حاکمیت فاطمیان تا پایان سده چهارم هجری» به نقش مذهب و سیاست‌های مذهبی در شام به‌ویژه مناطق جنوبی و مرکزی می‌پردازد؛ اما از چالش‌های مذهبی فاطمیان با شیعیان اثناعشری سخنی به میان نیاورده است.

در پژوهش حاضر تلاش شده است تا با بررسی گزارش‌های مربوط به لشکرکشی‌ها و درگیری‌های فاطمیان، از زمان استقرار آنان در دمشق تا پایان قرن پنجم هجری، به تحلیل عوامل داخلی و خارجی پرداخته شود که مانع پیشروی آنان در شمال شام شد. برای این منظور، از منابع نزدیک به وقایع تاریخی، همچون آثار ابن‌العديم (متوفی ۶۶۰ه) و ابن‌قلانسی (متوفی ۵۵۵ه) استفاده شده است که به دیوان‌های شام دسترسی مستقیم داشته و گزارش‌های خود را با

دوری از تحلیل‌های جانب‌دارانه و تعصبات ثبت کرده است. علاوه بر این، برای تکمیل مباحث از منابعی درباره مصر و شام نیز بهره گرفته شده است.

بررسی علل و زمینه‌هایی که حلب را در برابر فاطمیان نفوذناپذیر کرد از این جهت اهمیت دارد که در واقع مقاومت حلب در برابر سیطره فاطمیان، زمینه‌های ضعف خلافت فاطمی را در مناطق شمالی شام فراهم ساخت و مانعی جدی بر سر راه پیشروی فاطمیان به عراق شد؛ لذا پژوهش حاضر به این دلیل که خط‌مشی دولت‌های درگیر در شمال شام و چالش‌ها و ضعف‌ها و اشتباهات آنان را بررسی می‌کند، می‌تواند خط‌مشی‌ها و مسیرهایی را به دولت‌ها بنمایاند که نه تنها عبورشان از چنین مشکلاتی را تسهیل می‌کند، بلکه زمینه‌ساز ثبات و قوام آنان نیز می‌شود. به طور کلی می‌توان از جنبه‌های زیر به علل اثرگذار این مقاومت توجه کرد:

موقعیت راهبردی حلب و مناطق شمالی شام

اولین جند از شمال شام به طرف جنوب، قنسرین است که بزرگ‌ترین جند شام از نظر تعداد شهرها و قلعه‌هاست (ابوالفداء، ۲۰۰۷م، ص. ۳۰۷؛ طباح، ۱۴۰۸ق، ص. ۸۰) و بزرگ‌ترین شهر آن حلب است (مقدسی، ۱۴۱۱ق، ص. ۱۵۴).

حلب در قرن چهارم هجری مرکز امارتی بود که از طرف شمال به روم و از طرف جنوب حدود آن به شهر رستن در اطراف رود عاصی می‌رسید و مناطق معرّه‌المصریین تا کوه‌های سماق را شامل می‌شد؛ طوری که وسعت حلب و توابع آن شامل تمام نواحی شمال شام بود (ابن‌العدیم، بی‌تا، ج. ۶۷/۱).

درباره وجه تسمیه حلب دیدگاه‌های گوناگونی مطرح شده است (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج. ۲۸۲/۲؛ بغدادی، ۱۴۱۲ق، ج. ۱۷/۱)؛ اما آنچه در این مقاله

برای ما درخور توجه است تفسیر معنای حلب است. کلمه حلب از دو قسمت تشکیل شده است: حل و لب؛ حل به معنای مکان و لب به معنای شجاعت و قوت و شدت است (شعث، ۱۹۹۱م، ص. ۱۳) و این حکایت از دلاوری و پایداری مردم این منطقه به‌ویژه در برابر تهاجمات خارجی و اقوام مختلف دارد.

علاوه بر این، موانع طبیعی همچون کوهستانی بودن منطقه، موقعیت راهبردی حلب را تحت تأثیر قرار داده است. کوه‌های سماق در غرب حلب شهرها، روستاها و قلعه‌های بسیاری را در دامنه خود جای داده است. یکی از رشته‌کوه‌های مهم این منطقه، جوشن است که ضمن وجود مقابر و مشاهد بزرگان شیعه در آن، از نظر مذهبی از دیرباز محل اجتماع و توجه شیعیان بوده است. کوه‌هایی که حلب را دربرگرفته از شمال به جنوب عبارت است از: ۱. کوه‌های قره‌بال در منطقه عفرین که ارتفاع آن به ۱۱۲۵ متر می‌رسد؛ ۲. کوه‌های الاکراد که در طرف شرق آهسته‌آهسته در اطراف نهر قویق از ارتفاعش کاسته می‌شود (شعث، ۱۹۹۱م، ص. ۱۰). از نهر به بعد، ارتفاعات مختلفی است که به طرف جنوب و جنوب شرقی حلب کشیده شده است (شعث، ۱۹۹۱م، ص. ۱۰). این مناطق نه تنها از نظر مذهبی برای شیعیان اهمیت داشته است، بلکه به عنوان مانعی طبیعی با گذرگاه‌های صعب‌العبور، حرکت و پیشروی دشمن را در دل کوه با هزینه‌های هنگفتی روبه‌رو می‌ساخته و از آنجا که حمله در مناطق کوهستانی نسبت به مناطق هموار مستلزم امکانات و تحمل سختی‌های بیشتری است، باعث فرسایش سپاه مهاجم نیز می‌شده است. کوه‌ها شکاف‌ها و برآمدگی‌های صعب‌العبوری دارد و حرکت سپاه در آنها سخت است و مخاطرات طبیعی مثل ریزش کوه، رعدوبرق، بادهای شدید و باران‌های سیل‌آسا آنان را تهدید

می‌کند. علاوه بر این، نیروهای مدافع می‌توانند با تسلط بر این ارتفاعات، دید خوبی روی معابر منتهی به آن داشته باشند و بین صخره‌ها کمین کرده، سپاه مهاجم را آماج تیرهای خود قرار دهند و مانع تک‌های سریع و غافلگیرانه شوند.

از دیگر امتیازات ژئوپولیتیک مناطق شمالی شام، دسترسی آسان به منابع آب بود. رودهای عاصی و قویق، زمین‌های کشاورزی و بستان‌های مناطق شمالی شام را آبیاری می‌کرد. رود عاصی که از مناطق بقاع لبنان سرچشمه گرفته، دامنه وسیعی از جند قنسرین و واحه‌های اطراف حلب را سیراب می‌کرد و رود قویق که سرچشمه آن شهر عیتاب در ترکیه کنونی است ضمن آبیاری باغ‌های اطراف حلب به مناطق پایین‌دست می‌ریخت (ابن‌رسته، ۱۸۹۲م، ص. ۹۱).

آب شرب مردم حلب بیشتر از قنات‌ها و چشمه‌ها تأمین می‌شد (بغدادی، ۱۴۱۲ق، ص. ۳۱۱). این رودها مناطق شمالی شام را به زمین‌هایی حاصلخیز تبدیل می‌کرد و به دلیل برداشت انواع محصولات از آن (قزوینی، ۱۹۹۸م، ص. ۱۸۳) زمینه‌ساز خودکفایی منطقه در تأمین مواد غذایی بود و تاب‌آوری آنان را در برابر محاصره‌های طولانی بیشتر و ثبات اجتماعی و سیاسی و توسعه اقتصادی حلب را فراهم می‌کرد و به حکمرانان حلب اجازه می‌داد استقلال سیاسی و اقتصادی خود را حفظ کنند. در این خصوص، گزارش‌هایی از تجارت کالاهای اساسی از حلب به روم و سواحل شرقی دریای مدیترانه و مصر و عراق وجود دارد (مهلبی، ۲۰۰۶م، ص. ۸۵) که بازارها و مسافرخانه‌های آن را ستوده است (ابن‌حوقل، ۱۹۳۸م، ج. ۱۷۷/۱). قرار گرفتن حلب و مناطق تابعه آن در مسیر راه‌های تجاری عراق به شام و مصر و کاروان‌هایی که از جزیره به سمت مدیترانه می‌رفت، حلب را تبدیل به بازراندازی برای کالاهای مختلف

کرده بود (اصطخری، ۱۹۲۷م، ص. ۶۷؛ حمیری، ۱۹۸۴م، ص. ۱۹۷). آن‌گونه که در منابع آمده است شهر حلب یکی از مراکز مهم تجاری شام بود (ر.ک: ابن‌حوقل، ۱۹۳۸م، ج. ۱۷۷/۱؛ سورمیان، ۲۰۰۳م، ص. ۵۵۷) و این مسئله در استقلال سیاسی و اقتصادی آن نقش مهمی ایفا می‌کرد تاجایی که حلب به‌تنهایی می‌توانست نیازهای مالی و نظامی حکمرانان این منطقه را تأمین کند؛ ازاین‌رو در تاریخ شام، حلب همواره در معادلات قدرت به‌عنوان منطقه‌ای اثرگذار نقش داشته است.

افزون بر این، تأمین مواد ضروری زندگی و کالای راهبردی در این مناطق به‌حدی بود که حلب در قحطی سال ۳۷۲هـ توانست به‌تنهایی مواد غذایی و کالاهای مورد نیاز دمشق و مناطق جنوبی شام را تأمین کند (ر.ک: ابن‌قلانسی، ۲۰۰۷م، ج. ۸۰/۱).

قلعه مستحکم و حصار اطراف شهر حلب از دیگر موانع پیش روی فاطمیان بود که تصرف آن را با دشواری روبه‌رو می‌کرد. یاقوت در وصف قلعه حلب می‌نویسد:

«دژ حلب نمونه و ضرب‌المثل در زیبایی و استواری است؛ زیرا شهر حلب در زمینی پست بنا شده که در میان آن تپه‌ای بلندبالا و گرد به‌صورت دایره‌ای هندسی است که خاک آن استوار و محکم است و دژ بر بالای این تپه ساخته شده و گرداگرد آن دژ، خندقی بزرگ کشیده‌اند و تا رسیدن به آب کنده‌اند و در میان این دژ، چاه‌ها کنده‌اند که به آب زلال رسیده. در آنجا مسجد و میدان و باغ‌ها و خانه‌های بسیار نیز ساخته‌اند» (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج. ۲۸۵/۲).

این قلعه که به‌عنوان دژی مستحکم بر روی کوه‌های اطراف حلب بنا شده و خندق عظیمی که دور آن حفر شده بود، آن را دسترس‌ناپذیر ساخته بود؛ طوری که در حمله نفقور امپراتور روم به حلب

در سال ۳۵۱ هـ کسانی که به قلعه پناهنده شده بودند، توانستند جان سالم به در برند (ابن‌العديم، ۱۴۱۷ق، ص. ۸۰) و نقفور نتوانست آن را فتح کند.

دوری حلب از مصر

یکی دیگر از عواملی که مانع تسلط فاطمیان بر حلب شد، دوری حلب از مقر خلافت فاطمیان یعنی قاهره بود. شام سرزمین وسیعی بود شامل فلسطین، اردن، لبنان و سوریه کنونی؛ ازاین‌رو نظارت بر مناطق شمالی که دورترین مناطق از مصر بود، بسیار سخت می‌نمود. طولانی بودن راه‌های مواصلاتی و نبود دسترسی سریع و آسان به اخبار و اتفاقات روز، هزینه‌های سنگین اعزام و تجهیز سپاه، نداشتن امکانات کافی برای جنگ‌های بلندمدت، سپاهیان را که به شام اعزام می‌شدند با مشکلات بسیاری روبه‌رو می‌ساخت؛ چنان‌که در سال ۳۷۸ هـ بعد از درگذشت سعدالدوله حمدانی، خلیفه فاطمی یعنی عزیز که گمان می‌کرد ابوالفضائل سعیدالدوله توان مقابله با فاطمیان را ندارد، لشکری جرار به سرکردگی منجوتکین برای فتح حلب فرستاد. منجوتکین پس‌از رسیدن به دمشق مجبور شد برای رفع خستگی سپاه، چندی در آنجا اقامت کند. این مسئله به زمامداران حلب فرصت داد تا به تجهیز و استحکام شهر بپردازند و در این اثنا از رومیان کمک بخواهند؛ در نتیجه زمانی که سپاه فاطمی حلب را محاصره کرد با لشکر روم که به دعوت سعیدالدوله به آنجا آمده بود، روبه‌رو شد. فاطمیان در ابتدا پیروزی‌هایی به دست آوردند؛ اما لشکر فاطمی به‌سبب دوری از خانه و زندگی، کمبود آذوقه و مواد غذایی خسته شده بود و در نهایت از محاصره حلب دست برداشت و بدون دستاوردی مجبور به بازگشت شد (ابن‌قلانسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۷۱/۲؛ ابن‌تغری بردی، ۱۳۹۲ق، ج. ۱۱۸/۴).

سال بعد، خلیفه فاطمی، عزیز برای اعزام دوباره سپاه مجبور شد غلات مورد نیاز را از مصر و از طریق دریا به طرابلس بفرستد. علاوه‌بر اینکه منجوتکین برای اینکه بتواند توش‌وتوان سپاه را در محاصره‌های طولانی مدت حفظ کند در اطراف حلب خانه‌ها، حمام‌ها و خانات و بازارهایی ساخت (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۵۰۰/۹؛ ابن‌تغری بردی، ۱۳۹۲ق، ج. ۱۲۱/۴)؛ البته چنان‌که گفته شد فاطمیان به‌علت دخالت رومیان، در این لشکرکشی موفق نبودند؛ ولی به نظر می‌رسد چنانچه مسیر اعزام سپاه و تجهیزات نزدیک‌تر بود، فاطمیان هم هزینه‌های کمتری متحمل می‌شدند هم احتمال موفقیت آنان برای تسلط بر مناطق شمالی افزایش می‌یافت.

همسایگی با روم و حمایت رومیان از مخالفان فاطمی

موقعیت جغرافیایی شمال شام، به‌ویژه حلب و نزدیکی آن به ثغور و روم سبب می‌شد این منطقه در خط مقدم نبرد علیه رومیان قرار گیرد. این وضعیت به امیران حلب اجازه می‌داد تا با تصرف مناطقی که در دست رومیان بود، حمایت عباسیان را جلب و از این طریق استقلال سیاسی و نظامی خود را حفظ کنند. ازسوی دیگر، این موقعیت سبب می‌شد حلب همواره پذیرای مطوعه و داوطلبان جهاد باشد. در چنین شرایطی به‌وضوح، موازنه قدرت نظامی به نفع حلب بود. در عین حال، حلب همواره به‌عنوان سرزمینی حائل بین روم و دیگر نقاط شام عمل می‌کرد؛ چنان‌که در عصر فاطمی نیروی حائل بین روم و فاطمیان بود و در مواقع خطر از یکی علیه دیگری کمک می‌گرفت.

رومیان از زمان فتح شام توسط مسلمانان، همواره در پی فرصتی برای اعاده قدرتشان بر این منطقه بودند. امپراتوری بیزانس به گسترش سیطره خود به

شرق علاقه داشت تا از منافع تجاری و ثروت‌های آن بهره‌مند شود (یحیی محمد، ۲۰۰۹م، ص. ۵۷). زمانی که امپراتوری روم در شام و جزیره، مجبور به عقب‌نشینی شد منافع تجاری و ثروت هنگفتی را که از شرق منتفع می‌شد، از دست داد؛ اما همچنان در تلاش بود این مناطق را باز پس گیرد (بلاذری، ۱۹۸۸م، ص. ۱۳۷-۱۳۸). در واقع شام تنها میدان نبرد فاطمیان با عباسیان نبود؛ بلکه میدان نبرد فاطمیان با بیزانس نیز بود (ابن اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۴۹۱/۹)؛ از این رو امپراتور بیزانس هرگاه دولت‌های حاکم بر حلب از او کمک می‌خواستند، می‌پذیرفت تا شاید از این طریق جای پای خود را در شام محکم کند؛ چنان‌که در سال ۳۷۳هـ زمانی که بکجور با همکاری فاطمیان به حلب حمله کرد، سعدالدوله که توان مقاومت در برابر این سپاه را نداشت با کمک رومیان، بکجور را مجبور به عقب‌نشینی کرد (ابن قلانسی، ۲۰۰۷م، ج. ۸۰/۱).

به نظر می‌رسد علت این اقدام رومیان آن بود که از داشتن همسایه قدرتمندی چون فاطمیان نگران بودند و ترجیح می‌دادند دولتی به مراتب ضعیف‌تر از فاطمیان را در همسایگی خود داشته باشد. در همین راستا بعضی محققان معتقدند امپراتور بیزانس از اتحاد احتمالی فاطمیان با بلغارها علیه رومانوس اول نگران بود (عاشور و الراجحی، ۲۰۰۸م، ص. ۶۰)؛ از این رو چنین لشکرکشی‌هایی می‌توانست جای پای رومیان را در مناطق شمالی شام باز کند و تهدیدی برای فاطمیان باشد؛ بنابراین همکاری و اعزام سپاه به حلب تا سال‌های بعد نیز ادامه یافت. گرفتاری‌های سیاسی رومیان در بالکان، گاه موجب کاهش حمایت آنان از حلب می‌شد و این موضوع فرصتی برای فاطمیان فراهم می‌آورد تا در شام تجدیدقوا کنند؛ اما رومیان در صورت احساس ضرورت جنگ در شام، بی‌درنگ اقدام می‌کردند. نگرانی رومیان این بود که فاطمیان

پس از تسلط بر شمال شام، برای فتح سرزمین‌های بیزانس نیز اقدام کنند؛ بنابراین بهتر بود قبل از اینکه پای آنان به مناطق شمالی برسد، جلوییشان را بگیرند (ر.ک: ابن قلانسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۷۲/۲؛ ابن العدیم، ۱۴۲۵ق، ص. ۱۷۲، ۱۷۸).

این کشمکش‌ها در نهایت به اوج خود رسید و حلب در سال‌های ۳۸۱ تا شعبان ۳۸۴هـ زمانی که رومیان مشغول جنگ با بلغارها بودند، آماج شدیدترین حملات فاطمیان قرار گرفت. طی این حمله، لشکر فاطمی توانست مناطق تابع حلب را تصرف کند (ابن قلانسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۷۲/۲؛ ابن تغری بردی، ۱۳۹۲ق، ج. ۱۱۷/۴). بدین ترتیب از اوایل سال ۳۸۴هـ وضعیت حلب به شدت بحرانی شد و محاصره طولانی مدت، اهالی آن را در تنگنا قرار می‌داد. در این زمان، باسیل دوم مشغول جنگ با بلغارها بود و با وجود تعهدی که با عزیز داشت، به دلیل حفظ منافع رومیان به والی انطاکیه دستور داد به حلب کمک کند و حصار آن را بشکند؛ اما پیش از رسیدن نیروهای رومی به حلب، لشکر فاطمی آنان را شکست داد. از سوی دیگر، اوضاع داخلی حلب به علت محاصره طولانی مدت وخیم شده و قیمت‌ها به شدت افزایش یافته بود؛ از این رو لؤلؤ، غلام سعدالدوله حمدانی، نامه‌ای به باسیل نوشت و در آن هشدار داد که اگر فاطمیان حلب را بگیرند، انطاکیه را هم خواهند گرفت و اگر انطاکیه را بگیرند، قسطنطنیه را هم خواهند گرفت (ابن قلانسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۷۲/۲؛ طباطبائی، ۱۴۰۸ق، ج. ۲۸۱/۱). باسیل با دریافت نامه از خطری که روم را تهدید می‌کرد، آگاه شد؛ بنابراین همراه با لشکری جرار که منابع، تعداد آن را سه هزار نفر (ابن قلانسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۷۳/۲؛ ابن تغری بردی، ۱۳۹۲ق، ج. ۱۲۱/۴) تا پنجاه هزار نفر گزارش کرده است (ابن خلدون، ۱۹۸۸م، ج. ۶۹/۴) عازم حلب شد.

با اعزام این سپاه، فاطمیان مجبور به بازگشت شدند. این شکست برای فاطمیان بسیار سنگین بود؛ لذا عزیز، خلیفه فاطمی، بر آن شد که در صدد جبران برآید؛ از این رو خود با سپاهی مجهز، به مناطق شمالی شام لشکرکشی کرد؛ اما اجل مهلتش نداد (ابن اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۹۰/۹؛ ابن تغری بردی، ۱۳۹۲ق، ج. ۱۲۱/۴؛ طباطبائی، ۱۴۰۸ق، ج. ۲۸۲/۱).

ناگفته نماند که در این میان، منافع اقتصادی و دریافت غرامت و جزیه از حاکمان شام نیز انگیزه‌ای مهم برای دخالت رومیان در مسائل نظامی شمال شام به شمار می‌رفت. ابن خلدون در گزارشی از ایام امارت لؤلؤ، خادم سعدالدوله حمدانی و محاصره حلب توسط منجوتکین، سردار فاطمی، می‌نویسد: «امپراتور روم به دلیل نگرانی از وضعیت حلب، جنگ با بلغارها را نیمه‌کاره رها کرد و شخصاً به شمال شام آمد. او پس از شکست منجوتکین، به حمص و شیزر لشکر کشید و طرابلس را نزدیک به چهل روز محاصره کرد و اموال بسیاری را غارت نمود» (ابن خلدون، ۱۹۸۸م، ج. ۶۹/۴). همچنین، لشکر فاطمی در سال ۴۲۹هـ به سرکردگی دزبری حاکم دمشق برای تصرف حلب حرکت کرد؛ اما قبل از حمله به حلب مجبور شد به امپراتور روم نامه بنویسد که با اجازه وی، متعهد به پرداخت همان مقدار مالی شود که نصر، از امیران بنی مرداس، به روم می‌پرداخت (ابن العدیم، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۴۲). از اواسط قرن پنجم هجری اوضاع به گونه‌ای شد که رومیان در برابر پیشروی‌های فاطمیان در شمال حلب، رویکرد تهدیدآمیزی اتخاذ کردند. در لشکرکشی سال ۴۴۴هـ فاطمیان به حلب، امپراتور بیزانس فرستاده‌ای به قاهره اعزام کرد تا از مستنصر بخواهد به حلب حمله نکند و با ثمال، امیر حلب، صلح نماید. وی هشدار داد که در غیر این صورت، بیزانس به حلب کمک خواهد کرد.

فاطمیان که نمی‌خواستند صلحشان با رومیان نقض شود، تلاش کردند سفیر روم را معطل کنند و در عین حال، لشکری را به صورت پنهانی به حلب فرستادند. با این همه، رومیان از این نقشه آگاه شدند؛ در نتیجه امپراتور بیزانس با ارسال کمک مالی به ثمال بن صالح و صدور دستور به حاکم انطاکیه برای اعزام نیرو در صورت نیاز از حلب حمایت کرد (ابن العدیم، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۵۱؛ طقوش، ۱۴۲۸ق، ص. ۳۶۰).

سیاست‌های استقلال طلبانه امیران حمدانی و بنی مرداس

سیاست‌های استقلال طلبانه حاکمان حلب در زمان تصرف فاطمیان بر بخش‌های جنوبی شام، یکی از موانع جدی برای غلبه فاطمیان بر حلب بود. پیرو همین سیاست، حمدانیان در فاصله سال‌های ۳۶۰ تا ۴۰۶هـ در برابر حملات نظامی فاطمیان به شدت مقاومت کردند و حتی برای پیروزی در این جنگ‌ها از رومیان علیه فاطمیان کمک گرفتند (ر.ک: ابن العدیم، ۱۴۲۵ق، ج. ۱۵۱/۱-۱۵۵؛ ابن اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۸۹/۹). آنان اگر فرصت می‌یافتند برای زمین‌گیر کردن فاطمیان در مناطق دورتر از حلب نیز می‌کوشیدند؛ چنان‌که سعدالدوله در سال ۳۸۱هـ به رقه لشکر کشید و با نیرنگ به آنجا دست یافت (الغزوی، ۱۴۱۹ق، ج. ۵۸/۳).

سیاست‌های حمدانیان در برابر فاطمیان به مقاومت حلب در برابر لشکریان فاطمی محدود نمی‌شد؛ بلکه اقدامات آنان علیه فاطمیان شامل کمک‌های مالی، سیاسی و نظامی به مخالفان آنان نیز بود (طقوش، ۲۰۰۸م، ص. ۳۲۲-۳۲۳)؛ از این رو زمانی که حسن بن احمد، سرکرده قرمطیان بحرین، در سال ۳۶۰هـ به شام لشکر کشید، حمدانیان برای تضعیف فاطمیان به آنان کمک مالی و نظامی کردند (مقریزی، ۱۹۶۷م، ج. ۱۲۶/۱، ۱۸۷). این آشوب که

همانند حمدانیان از رومیان کمک گرفتند و گاه با دامن زدن به شورش‌های مناطق مختلف شام چون دمشق (ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۶۰/۲۷) و صور (ابن قلانسی، ۲۰۰۷م، ج. ۱۱۲/۱) زمینه درگیری فاطمیان را در دیگر مناطق شام فراهم می‌ساختند و مانع تمرکز آنان بر مناطق شمالی می‌شدند.

نفوذ مشاوران و امیران نالایق در سپاه فاطمی

یکی از مشکلات اساسی فاطمیان در شام، ناآگاهی از اوضاع این منطقه بود. این کمبود اطلاعات، بیشتر ناشی از مشاوره‌های نادرست برخی مشاوران بی‌کفایت و دریافت گزارش‌های خلاف واقع به دلیل رقابت میان امیران بود. این اوضاع، مشکلات فراوانی را برای فاطمیان به همراه داشت و سبب شد توان دشمن دست‌کم گرفته شود و تصمیم‌گیری در اعزام نیرو به مناطق شمالی با بررسی کافی صورت نگیرد؛ در نتیجه سپاه فاطمی اغلب در لشکرکشی‌های خود شکست می‌خورد و با تحمل خسارات سنگین مجبور به عقب‌نشینی می‌شد.

یکی از دلایل این مشکلات، نفوذ امیران جوان و بی‌تجرب‌ای بود که به دلیل انگیزه‌های ظاهری همچون انتقام‌جویی، بدون ارزیابی دقیق شایستگی‌هایشان به مناصب عالی‌رتبه گماشته می‌شدند. این امیران که در سایه رهبری افراد باتجربه می‌توانستند کارآمد باشند، با تصمیمات نادرست خود اوضاع را پیچیده‌تر کردند؛ برای نمونه بکجور، غلام سعدالدوله حمدانی و علی بن محمد مغربی کاتب حمدانیان، پس از اختلاف با حمدانیان به فاطمیان پیوستند (ابن اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۸۵/۹). آنان برای انتقام‌گیری از حمدانیان، خلیفه فاطمی را علیه آنان تحریک کرده، عملیات نظامی را ساده و بی‌خطر جلوه می‌دادند.

تا سال ۳۶۳هـ ادامه یافت، به شدت حاکمیت فاطمیان در شام را تهدید کرد و باعث سقوط دمشق شد (صنهاجی، ۱۳۷۸ق، ص. ۷۱).

در این راستا، با شکست قرمطیان در سال ۳۶۳هـ توسط معز زمینه حمله فاطمیان به مناطق شمالی شام فراهم شد؛ اما شورش گروهی از ترکان به رهبری افکنین در سال ۳۶۴هـ با قصد اعاده خلافت عباسی در شام، فاطمیان را به خود مشغول داشت. این بار نیز حمدانیان از فرصت استفاده کردند و با قرار دادن سپاه و امکانات در اختیار افکنین زمینه‌های دستیابی او به دمشق و مناطق جنوبی و ساحلی را فراهم ساختند (ابن خلدون، ۱۹۸۸م، ج. ۶۷/۴-۶۸؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۸۱/۱).

بدین ترتیب سیاست‌های استقلال‌طلبانه و پایدارانه در برابر فاطمیان توسط بنی‌مرداس که از سال ۴۱۵هـ حکومت حلب را به دست گرفته بودند، ادامه یافت. بنی‌مرداس برای مقابله با فاطمیان از روش‌های مختلفی استفاده کردند؛ مثلاً شرکت در اتحاد عربی علیه فاطمیان و تقسیم شام که باعث فرسایش جدی نیروهای فاطمی و درگیری آنان در مناطق جنوبی و مرکزی شد؛ طوری که از مناطق شمالی غافل ماندند (ابن العدیم، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۲۶؛ ابن قلانسی، ۲۰۰۷م، ج. ۱۰۶/۱-۱۰۷)، تصرف مناطق شمالی و ساحلی تا نزدیکی طرابلس (ابن العدیم، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۳۱) برای استحکام مواضع خود در حلب، جنگ و مقاومت سرسختانه در مقابل لشکر فاطمی، چنان‌که در سال‌های ۴۱۵ تا ۴۵۵هـ همواره بین فاطمیان و بنی‌مرداس جنگ و درگیری بود (ابن العدیم، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۵۹؛ ابن اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۲۳۱/۹-۲۳۲) و فقط در فاصله زمانی (۴۲۹ تا ۴۳۳هـ) فاطمیان توانستند بر حلب تسلط یابند (ابن العدیم، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۵۴-۱۵۵؛ ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج. ۳۰/۲۹)؛ البته بنی‌مرداس برای عقب راندن فاطمیان از حلب

شام بودند، به مشکلات فاطمیان دامن زد و سیادت آنان را در مناطق شمالی تضعیف کرد. این عوامل در مجموع سبب شد که تلاش‌های نظامی و سیاسی فاطمیان در مناطق شمالی شام بارها ناکام بماند.

تعصبات قومی و نارضایی مذهبی

یکی از چالش‌های بزرگ پیش روی حکومت فاطمیان در شام، اختلافات مذهبی عمیق میان آنان و مردم این منطقه بود. فاطمیان توانستند به سرعت بخش‌های جنوبی شام را به تصرف درآورند؛ اما عقاید ریشه‌دار شامیان که در تضاد با مذهب فاطمی بود، پذیرش سلطه آنان را دشوار می‌کرد. این مخالفت، ریشه در علاقه و وفاداری شدید شامیان به خاندان بنی‌امیه داشت؛ خاندانی که در قلب و ذهن شامیان جایگاه ویژه‌ای داشتند. از همین رو، قیام‌های بی‌شمار شامیان در دوره عباسی نیز بیشتر برای حمایت از بنی‌امیه شکل گرفته بود (ر.ک: طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۲۵۱/۷؛ ذهبی، ۱۹۹۳م، ج. ۱۹/۱۳-۳۰؛ رحمت‌آبادی، ۱۴۰۲، ص. ۸۶).

علاوه بر این، از قرن اول هجری تا میانه‌های قرن چهارم، شامیان خود را مدافعان سرسخت سنت و جماعت می‌دانستند و اجازه نمی‌دادند کسی در ستایش فضایل اهل بیت (ع) سخن بگوید. این رویکرد باعث شد تا از آنان با عنوان «ناصبی» یاد شود (ابن عساکر، ۱۴۱۶ق، ج. ۲۱۹/۳۶). گسترش مذهب اوزاعی در شام نیز تعصبات مذهبی شامیان را تشدید کرد (الاهل، ۱۳۶۸ق، ص. ۳۲) و آنان را بیش از پیش به بنی‌امیه وفادار کرد. طبیعی بود که با ظهور فاطمیان و رسمیت یافتن مذهب اسماعیلی، چنین جامعه‌ای تمایلی به پذیرش حاکمیت آنان نداشته باشد. افزون بر این، حکومت قرمطیان خاطرات تلخی را برای شامیان تداعی و احساسات منفی را تقویت می‌کرد.

به عنوان مثال، بکجور در نامه‌ای به عزیز فاطمی پیشنهاد کرد که حلب را تصرف کند؛ چراکه تصرف این شهر به عنوان «دهلیز عراق»، راه را برای تسخیر عراق هموار می‌کرد (بن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۱۷/۹)؛ در نتیجه، فاطمیان طی سال‌های ۳۸۰ و ۳۸۱ سپاهی به فرماندهی بکجور و سپس در اواخر ۳۸۱ و اوایل ۳۸۲ لشکری را به رهبری منجوتکین ترک و ابن مغربی به حلب اعزام کردند (ابن قلانسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۷۰/۲)؛ اما به دلیل کم‌تجربگی فرماندهان و نادیده گرفتن موقعیت حلب، این لشکرکشی‌ها با شکست مواجه شد.

علاوه بر این، برخی امیران فاطمی به سبب دریافت رشوه یا منافع شخصی، علیه اهداف سپاه عمل می‌کردند. در نبرد سال ۳۸۲ه، لؤلؤ با پرداخت رشوه به ابن مغربی و انتشار شایعات توانست منجوتکین را به ترک محاصره حلب و بازگشت به دمشق متقاعد کند (ابن قلانسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۷۱/۲؛ ابن مسکویه، ۱۳۷۹ق، ج. ۲۴۸/۷).

رقابت‌های داخلی و انتشار اخبار نادرست، اعتماد خلیفه را به برخی امیران شایسته نیز از بین برد؛ در نتیجه امیران کارآمد بدون تحقیق و بررسی و تنها براساس بدگویی‌ها عزل می‌شدند؛ از جمله این امیران، دزبری بود که خدمات شایانی به فاطمیان در دمشق و مناطق شمالی شام کرد؛ اما به دلیل اختلاف جرجریایی، وزیر، با او و انتشار شایعات مبنی بر خیانت و قصد استقلال، از مقام خود برکنار شد (ابن‌الدیم، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۴۶؛ ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۵۰۰/۹). این اقدام ضربه سنگینی به اقتدار فاطمیان در شام وارد کرد.

شورش‌های پیاپی والیان و امیران فاطمی، مانند بکجور در دمشق در سال ۳۸۱ه (ذهبی، ۱۹۹۳م، ج. ۳۰/۲۷)، منجوتکین در شام و بازداشت او در عسقلان (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵م، ج. ۸۸/۹) و شورش منیر خادم در دمشق، از آنجاکه همین افراد فرماندهان جبهه شمالی در

ابن قلانسی در این باره می‌نویسد: «مردم دمشق به دلیل اختلافات مذهبی و محبت عمیق به بنی‌امیه، از لشکریان مغربی روی‌گردان بودند» (ابن قلانسی، ۲۰۰۷م، ج. ۶۹/۱). مقاومت مردم دمشق در برابر سپاهیان فاطمی بسیار جدی بود؛ اما در نهایت فاطمیان موفق به فتح این شهر شدند؛ با این حال به دلیل تضاد شدید عقیدتی و مخالفت‌های مردمی، سیاستی خشن و سخت‌گیرانه در پیش گرفتند. رفتارهای جعفر بن فلاح، سردار فاطمی در دمشق، از جمله غارت اموال، تخریب خانه‌ها و ستم به مردم، خشم گسترده‌ای را برانگیخت. این وضعیت به جنگ‌ها و شورش‌های مداوم میان سال‌های ۳۵۹ تا ۳۶۱هـ انجامید (ابن قلانسی، ۲۰۰۷م، ج. ۶۹/۱).

این مخالفت‌ها به سرعت به سایر مناطق شام گسترش یافت و در فلسطین نیز اعتراضات شدیدی علیه حاکمیت فاطمیان شکل گرفت (همان، ص. ۴۰). این وضعیت، پیشروی فاطمیان به سمت شمال شام را با دشواری‌های فراوانی روبه‌رو کرد (ر.ک: رحمت‌آبادی، ۱۴۰۲، ص. ۸۷).

سیاست‌های سرکوبگرانه فاطمیان نه تنها نتوانست شعله‌های فتنه را خاموش کند، بلکه کینه و نفرت را برای آنان در سراسر شام شعله‌ورتر ساخت. در حلب وضعیت کمی متفاوت بود. این شهر در دوره حمدانیان و بنی‌مرداس، یکی از پایگاه‌های اصلی شیعیان اثناعشری بود و در برخی اصول، اشتراکاتی با اسماعیلیان داشت؛ با این حال اختلافات عمیق کلامی میان این دو مذهب مانع از همراهی کامل حلییان با فاطمیان شد. علمای شیعه اثناعشری در حلب کتاب‌های بسیاری در رد عقاید اسماعیلی نوشتند تا جایی که گفته شده است یکی از دلایل آتش زدن کتابخانه حلب به دست فاطمیان وجود این دست کتاب‌ها بوده است (العش، ۱۳۷۲ق، ص. ۱۵۱).

تلاش‌های داعیان اسماعیلی در مناطق شمال شام (ابن قلانسی، ۲۰۰۷م، ج. ۳۴۹/۱) نگرانی مردم حلب را درباره گسترش نفوذ فاطمیان افزایش داد. در چنین شرایطی مردم حلب که از سیطره فاطمیان بیمناک بودند، وقتی مرتضی‌الدوله (منصور بن لؤلؤ) در صدد برآمد برای الحاکم خطبه بخواند، از ابوالهیجاء فرزند سعدالدوله که به رومیان پناهنده شده بود، دعوت کردند تا حکومت این شهر را به دست گیرد (ابن العدیم، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۱۳).

علاوه بر تعصبات مذهبی دلایل قومی نیز در مخالفت مردم حلب با فاطمیان مؤثر بود. مهلبی می‌نویسد: اهالی حلب از عرب و موالی بودند (مهلبی، ۲۰۰۶م، ص. ۸۴) و بیشتر ساکنان جزیره و شمال شام را قبایل عربی مانند تغلب و بنی‌عقیل تشکیل می‌دادند که حکومت غیرعرب‌ها، به ویژه بربرها را نمی‌پذیرفتند و ترجیح می‌دادند تحت حکومت حاکمی عرب باشند (ر.ک: فیصل، ۱۳۸۰ق، ص. ۹۶).

هرچند فاطمیان در سال‌های ۴۰۶ تا ۴۱۵هـ بر حلب حکومت کردند، نارضایتی شدید مردم چه به دلیل اختلافات مذهبی و چه تعصبات قومی مشکلات فراوانی برای آنان ایجاد کرد (ابن العدیم، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۲۰-۱۲۷). این عوامل نه تنها پذیرش حاکمیت فاطمیان را برای مردم دشوار ساخت، بلکه زمینه‌ساز مقاومت طولانی مدت آنان در برابر این حکومت و حمایتشان از امیران حمدانی و بعدها بنی‌مرداس شد.

نتیجه‌گیری

فاطمیان برای تحقق آرمان خود در رهبری جهان اسلام و تصرف عراق ناگزیر بودند بر مناطق شمالی شام به مرکزیت حلب تسلط یابند؛ با این حال مشکلات موجود در این منطقه توان نظامی و اقتدار سیاسی آنان را تضعیف کرد و مانع از دستیابی کامل به اهدافشان

شد. فعالیت‌های فاطمیان طی بیش از یک قرن، معطوف به گسترش خلافت در شرق و غرب جهان اسلام بود. آنان از طریق جنگ و دیپلماسی تلاش کردند بر شام و حلب که دروازه‌ای به سوی عراق بود، تسلط یابند؛ اما دستاوردهای آنان تنها به موفقیت‌هایی محدود و پراکنده ختم شد.

عوامل بسیاری در مقاومت حلب تأثیرگذار بود. علاوه بر موقعیت راهبردی و ایستادگی نظامی، خودکفایی اقتصادی، روحیه جنگجویی و استقلال‌طلبی مردم این منطقه نیز نقشی کلیدی داشت. همچنین، ضعف در سازماندهی سپاه و سیاست‌های ناپایدار فاطمیان به دلیل تغییرات پیاپی والیان شام، به‌ویژه در دمشق از موانع مهم محسوب می‌شد. شاید اگر خلفای فاطمی برای اداره شام از میان مردم بومی یا هم‌کیشان آنان فرماندارانی انتخاب می‌کردند، وضعیت برای دستیابی به حلب بهتر فراهم می‌شد.

از دیگر دلایل ناکامی فاطمیان کشته شدن فرماندهان وفادار و برجسته‌ای مانند جعفر بن فلاح در همان سال‌های نخست پیشروی در شام بود. این فقدان باعث شد تدبیر امور شام به دست نیروهای بیفتد که یا تجربه و وفاداری کافی نداشتند یا درگیر منافع و کشمکش‌های شخصی بودند. تعصبات قومی و مذهبی نیز بر این تنش‌ها افزود و اداره شام را با مشکلات بیشتری مواجه کرد.

از سوی دیگر، دخالت رومیان در مسائل شمال شام، تلاش آنان برای احیای نفوذ و استفاده از منابع این منطقه و سیاست‌های استقلال‌طلبانه امیران حمدانی و بنی‌مرداس به پیچیدگی اوضاع افزود و مانع نفوذ پایدار فاطمیان در شمال شام شد. همچنین، فاصله زیاد شام از مصر و نبود نظارت مستقیم خلفای فاطمی بر عملکرد والیان، این مشکلات را تشدید

کرد. در نهایت، ضعف‌های ساختاری و مدیریتی فاطمیان در شام، همراه با ظهور قدرت‌های جدیدی مانند سلجوقیان و عقیلیان، موجب شد فاطمیان از نیمه دوم قرن پنجم هجری از شمال شام عقب‌نشینی کنند و برای همیشه از آرزوی تسلط بر عراق دست بکشند. این عقب‌نشینی اقتدار فاطمیان را در شام متزلزل ساخت و راه را برای قدرت‌های دیگر هموار کرد.

منابع

ابن اثیر، عزالدین أبو الحسن علی (۱۹۶۵م). *الکامل فی التاريخ*. دار صادر.

ابن العدیم، کمال‌الدین عمر بن احمد بن ابی جراده (۱۴۱۷ق). *زبدۃ الحلب من تاریخ حلب*. دار الکتب العلمیه.

ابن العدیم، کمال‌الدین عمر بن احمد بن ابی جراده (۱۴۲۵ق). *زبدۃ الحلب من تاریخ حلب* (سهیل زکار، محقق). دار لکتب العربی.

ابن العدیم، کمال‌الدین عمر بن احمد بن ابی جراده (بی‌تا). *بغیة الطلب فی تاریخ حلب*. دار صادر.

ابن تغری بردی، جمال‌الدین ابوالمحاسن یوسف (۱۳۹۲ق). *نجوم فی ملوک مصر و قاهره*. وزارة الثقافة و الرشاد القومی.

ابن حوقل، محمد (۱۹۳۸م). *صورة الارض*. دار صادر. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۹۸۸م). *تاریخ* (خلیل شحاده، محقق). دار الفکر.

ابن رسته، احمد بن عمر (۱۸۹۲م). *الاعلاق النفیسة*. دار صادر.

ابن عساکر، (۱۴۱۶ق). *تاریخ مدینة دمشق* (محب‌الدین سعید، ویراستار). دار الفکر.

ابن قلانسی، ابویعلی حمزه بن اسد بن علی (۱۴۰۳ق). *الذیل المذیل علی تاریخ دمشق* (سهیل زکار، محقق). التکوین للتألیف و الترجمة و النشر.

از حکومت فاطمیان. پژوهشهای نوین در گستره تاریخ، فرهنگ و تمدن شیعه، ۲(۲)، ۸۷-۱۰۸.
https://pnt.journals.hozehkh.com/article_449.html
 رحیمی، عبدالرفیع (۱۳۸۲). حمدانیان و شایستگی‌های نظامی - فرهنگی سیف‌الدوله. مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ۲(۳۲-۳۳)، ۱۱۳-۱۴۲.
<https://www.sid.ir/paper/423442/fa>
 سرور، محمد جمال‌الدین (۱۹۶۴م). النفوذ الفاطمی فی بلاد الشام و العراق فی القرنین الرابع و الخامس بعد الهجرة. دار الفكر العربی. سورمیان، آراد (۲۰۰۳م). تاریخ حلب. دار النهج. شعث، شوقی (۱۹۹۱م). حلب تاریخها و معالمها التاریخیه. منشورات جامعه حلب. شهیدی پاک، محمدرضا (۱۳۹۷). تاریخ محلی حلب، جغرافیای تاریخی شهر حلب. دستاوردهای نوین در مطالعات علوم انسانی، ۱(۴)، ۲۱-۲۸.
<https://www.jonahs.ir/showpaper/894725>
 صنهاجی، ابی‌عبدالله محمد (۱۳۷۸). تاریخ فاطمیان: ترجمه اخبار ملوک بنی عبید و سیرتهم (حجت‌الله جودکی، مترجم). امیرکبیر. طباطبائی، محمد راغب (۱۴۰۸ق). اعلام النبلاء بتاریخ حلب الشهباء. دار الکتب الاسلامیه. طبری، محمد بن جریر (۱۹۶۷م). تاریخ المم و الملوک (محمد ابوالفضل ابراهیم، محقق). دار التراث. طقوش، محمد سهیل (۱۴۲۸ق). تاریخ الفاطمیین فی شمالی افریقیه و مصر و بلاد الشام. دار النفائس. طقوش، محمد سهیل (۲۰۰۸م). تاریخ الطولونیین و الاخشیدیین و الحمدانیین. دار النفائس. عاشور، عبدالسلام، و الراجحی، علی (۲۰۰۸م). العلاقات السياسیه و الحضاریه بین الدولتین البیزنطیه و الفاطمیه خلال الفتره. جامعه قاریونس.

ابن قلائسی، ابویعلی حمزه بن اسد بن علی (۲۰۰۷م). الذیل المذیل علی تاریخ دمشق (سهیل زکار، محقق). التکوین للتألیف و الترجمة و النشر. ابن کثیر، ابوالفدا اسماعیل (۱۴۰۷ق). البدایه و النهایه. دار صادر. ابن مسکویه، ابوعلی رازی (۱۳۷۹). تجارب المم (ابوالقاسم امامی، محقق). سروش. ابن هانی الناندلسی، محمد (۱۹۸۰م). دیوان ابن هانی. دار بیروت. ابوالفداء، احمد بن علی (۲۰۰۷م). تقویم البلدان. مکتبه الثقافه. اصطخری، ابراهیم بن محمد (۱۹۲۷م). مسالک و ممالک (احمد بن سهل، ویراستار). دار صادر. الاهل، سید عبدالعزیز (۱۳۶۸ق). الامام الاوزاعی فقیه اهل الشام. لجنه التألیف بالاسلام. بغدادی، صفی‌الدین عبدالؤمن (۱۴۱۲ق). مراصد الاطلاع علی أسماء الأمکنه و البقاع (علی محمد بجای، ویراستار). دار الجیل. بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۸۸م). فتوح البلدان. دار مکتبه الهلال. حمیری، محمد بن منعم (۱۹۸۴م). الروض المطار فی خبر الاقطار. مکتبه لبنان. دادفر، سجاد، عزتی، مهدی، و علی بیگی، حسین (۱۴۰۰). بررسی منازعات و تعاملات خلافت فاطمیان مصر با دولت بیزانس در حوزه شام (قرون چهارم و پنجم هجری قمری). مطالعات تاریخی جنگ ۵(۱)، ۶۹-۹۴.
<https://doi.org/10.52547/HSOW.5.1.69>
 ذهبی، شمس‌الدین محمد (۱۹۹۳م). تاریخ الاسلام (عمر عبدالسلام تدمری، محقق). دار الکتاب العربیه. رحمت‌آبادی، اعظم (۱۴۰۲). نارضایی مذهبی شامیان

المقریزی، تقی‌الدین ابوالعباس احمد (۱۹۶۷م). اتعاظ الحنفاء باخبار الائمة الفاطميين الخلفا (جمال‌الدین شیال، محقق). جامعة اسکندریه.

منتشلو، جمشید (۱۳۹۶). سیف‌الدوله و روابط خارجی او. مطالعات تاریخ و تمدن ایران و اسلام، ۲ (۳)، ۶۰-۷۵. <http://noo.rs/jBqTy>

مهلبی، حسین بن احمد (۲۰۰۶م). العزیزی او المسالك و الممالك. التكوين للطباعة و النشر و التوزيع.

یاقوت الحموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۵م). معجم البلدان. دار صادر.

یحیایی، داوود، و آرمین دخت، امین (۱۳۹۵). حلب، عوامل موثر بر گزینش این شهر به پایتختی حمدانیان شام. تاریخ و تمدن اسلامی، ۱۲ (۲)، ۳-۱۷.

<https://www.sid.ir/paper/157219/fa>

یحیی محمد، عمر (۲۰۰۹م). البیزنطیون و العرب. المجلس الاعلی.

References

- Abu al-Fida', A. (2007). *Taqwim al-Buldan*. Maktabat al-Thaqafa. [In Arabic].
- Al-Ahl, S. A. (1949). *Al-Imam Al-Awza'i, Faqih Ahl al-Sham*. Committee of Authoring in Islam. [In Arabic].
- Al-'Ash, Y. (1993). *Public and semi-public Arabic libraries in the Middle Ages* (A. Alavi, Trans.). Bonyad-e Pazhouheshhaye Eslami-ye Astan-e Quds-e Razavi. [In Arabic].
- Ashur, A. S. & al-Rajhi, A. (2008). *Al-'Alaqa al-Siyasiyya wa al-Hadariyya bayna al-Dawlatayn al-Bizantiyya wa al-Fatimiyya khilal al-Fatr*. Jami'at Qaryunus. [In Arabic].
- Baghdadi, S. A. M. (1992). *Marasid al-Ittila' 'ala Asma' Amkina wa al-Biq'a'* (A. M. Bijawi, Ed.). Dar al-Jil. [In Arabic].
- Baladhuri, A. Y. (1988). *Futuh al-Buldan*. Dar Maktabat al-Hilal. [In Arabic].

العش، یوسف (۱۳۷۲). کتابخانه‌های عمومی و نیمه عمومی عربی در قرون وسطی (اسدالله علوی، مترجم). بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

الغزی، کامل الباهلی (۱۴۱۹ق). نهر الذهب فی تاریخ حلب. دار القلم.

فروزانی، سید ابوالقاسم، پوراحمدی، حسین، و مودت، لیدا (۱۳۹۳). مناسبات سیاسی حکومت شیعی بنی‌مرداس با فاطمیان و سلجوقیان. پژوهشنامه تاریخ اسلام، ۱ (۱۴)، ۱۲۷-۱۴۷.

<https://journal.isihistory.ir/article-1-135-fa.pdf>

فیصل، سامر (۱۳۸۰). دولت حمدانیان (علیرضا ذکاوتی قراگزلو، مترجم). پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد. امیرکبیر.

مقدسی، أبو عبدالله محمد بن أحمد (۱۴۱۱ق). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم. مکتبه مدبولی.

- Dadfar, S., Ezati, M., & Ali Bagi, H. (2021). An Investigation of the Conflicts and Interactions of the Egyptian Fatimid Caliphate with the Byzantine Government in the Levant (4th and 5th Centuries AH). *Historical study of War*, 5(1) 69-94. <https://doi.org/10.52547/HSOW.5.1.69> [In Persian].
- Dhahabi, S. M. (1993). *History of Islam* (U. A. S. Tadmur, Ed.). Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic].
- Forouzani, S. A., Pourahmadi, H., & Moddat, L. (2014). Political Relations of Banu Merdas Shiite Government with the Seljuk and Fatimids. *Islamic History*, 1(14), 127-147. <http://journal.isihistory.ir/article-1-135-fa.html> [In Persian].
- Ghazzi, K. B. (1999). *Nahr al-Dhahab fi Tarikh Halab*. Dar al-Qalam. [In Arabic].
- Himyari, M. M. (1984). *Al-Rawd al-Mi'tar fi Khabar al-Aqtar*. Maktabat Lebanon. [In Arabic].

- Ibn al-'Adim, K. U. A. A. J. (n.d.). *Bughyat al-Talab fi Tarikh Halab*. Dar Sader. [In Arabic].
- Ibn al-'Adim, K. U. A. A. J. (2004). *Zubdat al-Halab min Tarikh Halab* (S. Zakkar, Ed.). Dar al-Kutub al-'Arabi. [In Arabic].
- Ibn al-'Adim, K. U. A. A. J. (1997). *Zubdat al-Halab min Tarikh Halab*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic].
- Ibn 'Asakir, (1996). *History of Damascus city* (M. Sa'id, Ed.). Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ibn Athir, I. A.H. A. (1965). *Al-Kamil fi al-Tarikh*. Dar Sader. [In Arabic].
- Ibn Hani al-Andalusi, M. (1980). *Diwan Ibn Hani*. Dar Beirut. [In Arabic].
- Ibn Hawqal, M. (1938). *Surat al-Ard*. Dar Sader. [In Arabic].
- Ibn Kathir, A. F. I. (1987). *Al-Bidayah wa al-Nihayah*. Dar Sader. [In Arabic].
- Ibn Khaldun, A. R. M (1988). *The History* (K. Shahada, Ed.). Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Ibn Miskawayh, A. A. R. (2000). *Tajarib al-Umam* (A. Q. Imami, Ed.). Soroush. [In Arabic].
- Ibn Qalanisi, A. Y. H. A. A. (2007). *Al-Dhayl al-Mudhayyal 'ala Tarikh Dimashq* (S. Zakkar, Ed.). Al-Takwin lil-Ta'lif wa al-Tarjama wa al-Nashr. [In Arabic].
- Ibn Qalanisi, A. Y. H. A. A. (1983). *Al-Dhayl al-Mudhayyal 'ala Tarikh Dimashq* (S. Zakkar, Ed.). Al-Takwin lil-Ta'lif wa al-Tarjama wa al-Nashr. [In Arabic].
- Ibn Rustah, A. U. (1892). *al-alak an-nafisa*. Dar Sader. [In Arabic].
- Ibn Taghri Birdi, J. A. M. Y. (1972). *Nujum al-Zahira fi Muluk Misr wa al-Qahira*. Wizarat al-Thaqafa wa al-Rashad al-Qawmi. [In Arabic].
- Istakhri, I. M. (1927). *Masalik wa Mamalik* (A. Sahl, Ed.). Dar Sader. [In Arabic].
- Maqrizi, T. A. A. A. (1967). *Itti'az al-Hunafa' bi-Akhbar al-A'emma al-Fatimiyyin al-Khulafa'* (J. Shayyal, Ed.). Jami'at al-Iskandariyya. [In Arabic].
- Montashlu, J. (2017). Sayyaf al-Dawlah Hamdani and her foreign relations. *Motale'at-e Tarikh va Tamaddon-e Iran va Eslam*, 2(3), 60-75. <http://noo.rs/jBqTy> [In Persian].
- Muhallabi, H. A. (2006). *Al-'Azizi aw al-Masalik wa al-Mamalik*. Al-Takwin lil-Tiba'a wa al-Nashr wa al-Tawzi. [In Arabic].
- Muqaddasi, A. A. M. A. (1991). *Ahsan al-Taqaqim fi Ma'rifat al-Aqalim*. Maktabat Madbuli. [In Arabic].
- Qazvini, Z. M. M. (1994). *Athar al-Bilad wa Akhbar al-Ibad*. Amirkabir. [In Arabic].
- Rahimi, A. (2003). Hamdani and cultural military merits of Saif al-Dawlah, *Majalleh-ye Daneshkadeh-ye Adabiyat va Olum-e Ensani-ye Daneshgah-e Isfahan*, 2(32/33) 113-142. <https://www.sid.ir/paper/423442/fa> [In Persian].
- Rahmatabadi, A. (2023). The religious dissatisfaction of the Shamians with the Fatimids. *Pazhouheshhaye Novin dar Gostareh-ye Tarikh, Farhang va Tamaddon-e Shi'a*, 2(2), 87-108. https://pnt.journals.hozehkh.com/article_449.html [In Persian].
- Faisal, S. (2001). *Hamdani government* (A. Zekavati Qaragozlu. Trans.). Pazhouheshgah-e Howzeh va Daneshgah. [In Arabic].
- Sanhaji, A. A. A. M. (1999). *History of the Fatimids: Translation of the news of the kings of Banu Ubaid and their biography* (H. Joudaki, Trans.). Amirkabir. [In Arabic].
- Sarwar, M. J. (1964). *Al-Nufudh al-Fatimi fi Bilad al-Sham wa al-'Iraq fi al-Qarnayn al-Rabi' wa al-Khamis ba'd al-Hijrah*. Dar al-Fikr al-'Arabi. [In Arabic].
- Shahidi Pak, M. R. (2018) Local history of Halab, historical geography of Aleppo city Halab, *Dastavardhaye Novin dar Motale'at-e Olum-e Ensani*, 1(4), 21-28. <https://www.jonahs.ir/showpaper/894725> [In Persian].
- Sha'th, S. (1991). *Halab Tarikhuha wa*

- Ma'alimuha al-Tarikhiyya*. Manshurat Jami'at Halab. [In Arabic].
- Surmahan, A. (2003). *History of halab*. Dar al-Nahj. [In Arabic].
- Tabari, M. J. (1967). *Tarikh al-Umam wa al-Muluk* (M. A. F. Ibrahim, Es.). Dar al-Turath. [In Arabic].
- Tabbakh, M. R. (1988). *I'lam al-Nubala' bi-Tarikh Halab al-Shahba'*. Dar al-Kutub al-Islamiyya. [In Arabic].
- Taqqoush, M. S. (2007). *Tarikh al-Fatimiyyin fi Shamali Afriqiya wa Misr wa Bilad al-Sham*. Dar al-Nafa'is. [In Arabic].
- Taqqoush, M. S. (2008). *Tarikh al-Tuluniyyin wa al-Ikhshidiyyin wa al-Hamdaniyyin*. Dar al-Nafa'is. [In Arabic].
- Yahya Muhammad, O. (2009). *Al-Bizantiyyun wa al-'Arab*. Al-Majlis al-A'la. [In Arabic].
- Yahyayi, D., & Armindokht, A. (2016). Halab, the factors influencing the selection of this city as the capital of Hamdanians of Sham. *Journal of Islamic History and Civilization*, 12(24), 3-17. <https://www.sid.ir/paper/157219/fa> [In Persian].
- Yaqut Hamawi, Y. A. (1995). *Mu'jam al-Buldan*. Dar Sader. [In Arabic].